

А. П. Жытко

НЕКАТОРЫЯ ПЫТАННІ ДВАРАНСКАГА ЗЕМЛЕЎПАДАННЯ НА БЕЛАРУСІ (ДРУГАЯ ПАСОЗА XIX — ПАЧАТАК XX СТАГОДДЗЯ)

У беларускай гістарычнай літаратуры няма спецыяльных прац, прысвечаных непасрэдна вывучэнню дваранскага землеўладання. Разам з тым у шэрагу спецыяльных і абагульняючых манаграфій, асветляючых асноўныя тэндэнцыі і характар развіцця аграрных адносін у беларускай парэформеннай пёсны, памешчыцкае землеўладанне разглядалася ў агульных рысах.¹ Мэта гэтага артыкула заключаецца ў тым, каб прааналізаваць дынаміку дваранскага землеўладання, яго структуру і на гэтай аснове выявіць ступень маёмаснай дыферэнцыяцыі памеснага і беспамеснага дваранства і яго неаднароднасць. Па матчымасці мы абмяжуемся рамкамі сучаснай тэрыторыі рэспублікі, гэта значыць 35 павятамі Мінскай, Магілёўскай, Гродзенскай, Вілепскай і Віцебскай губерняў.

У парэформенны час дваранскае землеўладанне на Беларусі істотна змянілася. Як і ў цэлым на Еўрапейскай частцы Расійскай імперыі, адбываўся агульны працэс скарачэння дваранскага зямельнага фонду. Калі ў 1862 г. у пяці заходніх губернях памешчыцкія землі складалі 11414 тыс. дзес., то ў 1905 г. — 8813 тыс. дзес., г. зн. меней на 2601 тыс. дзес., альбо на 22%. За гэты ж тэрмін у 47 губернях Еўрапейскай Расіі дваранскае землеўладанне зменшылася з 87181 тыс. да 51289 тыс. дзес., ці на 41,2%.² Як бачым, памешчыцкае землеўладанне заходніх губерняў аказалася больш устойлівым, чым у Расіі. Гэта тлумачыцца як наяўнасцю шэрага абмежаванняў на куплю-продаж дваранскіх земляў, сялянскіх сервітутаў, арандатараў на чыншавым праве, так і палітыкай самадзяржаўя ў адносінах да памешчыкаў рымска-каталіцкага веравызнання, якая абцяжарвала працэс волынай мабілізацыі зямельнай уласнасці.

Каб высветліць дынаміку дваранскага землеўладання на тэрыторыі Беларусі, можна выкарыстаць вынікі пазямельных перапісаў 1877 і 1905 гадоў.

З табліцы 1³ бачна, што за 28 гадоў змяншэнне дваранскага землеўладання па Беларусі склала толькі 10,8%. Аднак гэты працэс неадназначны для асобных губерняў. Найбольшае абсалютнае і адноснае

¹Липинский А.П. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина XIX века). Мн., 1971; Там жа. Столыпинская аграрная реформа в Белоруссии. Мн., 1978; Шабуня К.И. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции: 1905-1907 гг. Мн., 1962, Фридман М.Б. Отмена крепостного права в Белоруссии. Мн., 1958 і інш.

²Материалы по статистике движения землевладения в России. Вып. 24. Спб., 1915. С. 66, 67.

³Усе табліцы размешчаны ў канцы артыкула.

змяншэнне адбылося ў Магілёўскай губерні. У Мінскай жа губерні назіралася зваротная з'ява, хаця пагадзіцца з гэтым цяжка. Справа ў тым, што на пазямельнаму перапісу 1877 г. шмат нязручных земляў не ўлічвалася, у тым ліку і дваранскіх. Па перапісу ж 1887 г. такія землі належалі ўліку, таму памер іх па Мінскай губерні склаў звыш 4225 тыс. дзес., супраць 3984 тыс. дзес. у 1877 г.¹ Тым не менш, калі ўзяць за пункт адліку 1887 год, то і тут, як і ў іншых губернях, дваране да 1905 г. страцілі нязначную колькасць зямель. Разам з тым можна канстатаваць, што дваранскае землеўладанне ў Мінскай губерні было найбольш устоілівым.

Абсалютнае і адноснае змяншэнне колькасці памешчыцкіх земляў адбылося ва ўсіх паветах толькі ў Магілёўскай губерні. У паветах іншых губерняў працэсы былі больш складанымі. Так, да 1905 г. у 8 паветах дваранскае землеўладанне павялічылася ад 2 тыс. дзес. у Гродзенскім павеце да 113 тыс. дзес. у Барысаўскім. Найменшы адносны прырост адбыўся ў Мінскім павеце (на 2,3%), а найбольшы — у Барысаўскім (на 30,2%). У астатніх 16 паветах наглядаўся працэс памяншэння. Больш за ўсё зямлі страцілі з 1877 да 1905 г. дваране Кобрынскага павета Гродзенскай губерні — 89 тыс. дзес. У Чаўскім павеце Магілёўскай губерні памеснае землеўладанне за гэтыя гады скарацілася на 54%.² Такім чынам, змены ў дваранскім зямельным фондзе па паветах адбываліся пераўнамерна, у той жа час агульная заканамернасць, хаця і не столькі яўна выражаная, была тая ж, што і ва ўсёй Еўрапейскай Расіі. Дваранства ўвогуле страчвала свае землі. Аднак, калі прасачыць гэты працэс па дзесяцігоддзям, то маюнак будзе некалькі іншым.

Як бачна з табліцы 2, у губернях Віленскай, Гродзенскай і Мінскай, дзе была распаўсюджана капіталістычная сістэма вядзення сельскай гаспадаркі ў памешчыцкіх маёнтках, у першае дваццацігоддзе пасля рэформы наглядалася павелічэнне дваранскага землеўладання. І наадварот, у губернях са змешанай сістэмай відавочны зваротны працэс. Павелічэнне дваранскай зямельнай уласнасці ў Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях у 1862-1882 гг. тлумачыцца, поруч з іншымі прычынамі, і палітыкай царызму на Беларусі пасля падаўлення паўстання 1863 г. З аднаго боку, царскі ўрад забараніў продаж зямлі дваранам-католікам. А паколькі ў гэтым рэгіёне патэнцыяльнымі накупнікамі ў асноўным былі сяслоўі рымска-каталіцкага веравызнання, то натуральны працэс мабілізацыі земляў быў парушаны. З другога боку, царызм усяляк пашыраў тут рускае дваранскае землеўладанне: раздаваў маёнткі рэпрэсраваных удзельнікаў паўстання, альбо прадаваў па льготных цэнах дзяржаўныя землі.

¹ Статистика Российской империи. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. Вып. XXII. Минская губерния. Спб., 1896. С. 1.

² Падлічана: Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. Вып. 5; Статистика землевладения 1905 г. Вып. 11, 13, 19, 27, 34.

Разам з тым паступовае зямельнае “з’ядненне” не ў поўнай меры раскрывала складанасць эвалюцыі памеснага дваранства. Яно з’яўлялася не толькі буйнейшым прадаўцом на зямельным рынку, але і буйнейшым пакупніком. Статыстыка, на жаль, не дазваляе выдзеліць беларускія паветы ў асобную групу. Таму разгледзім гэты працэс на прыкладзе Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Ковенскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў. Справа ў тым, што не будзе вялікай памылкі, калі мы ўключым сюды і Ковенскую губерню. Дваранскае землеўладанне ў ёй было блізкім па характару да беларускіх губерняў. Таму агульныя заканамернасці не будуць парушаны.

Як бачна з табліцы 3, доля дваран-прадаўцоў п’яўхільна павялічвалася, а пакупнікоў — скарачалася. Асноўнымі пакупнікамі становіліся саслоўі, якія да рэформы 1861 г. не мелі права набываць населеныя землі. Акрамя таго, дваране прадавалі землі па больш высокіх цэнах, чым куплялі. І што найбольш важна, на мяжы 80-90-х гг. намешчыкі страцілі першыноство ў набыванні земляў у параўнанні з іншымі, неп’ывісляванымі саслоўямі. Зямля паступова становілася бессаслоўнай, таварам. Аднак на пачатку XX стагоддзя колькасць прадаваемай дваранамі зямлі паступова пачала скарачацца. Звернемся да вынікаў тарговых здзелак у Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях за 1896 г. і 1905 г.

Дадзеныя табліцы 4 сведчаць аб тым, што тэмпы продажу дваранскіх земляў за дзесяцігоддзе з 1896 да 1905 г. скараціліся да 6%. Найбольшым попытам карысталіся невялікія ўчасткі памерам да 100 дзес. Доля ж буйных латыфундый у сістэме куплі-продажу заставалася практычна без змяненняў і ў 1896 г., і ў першым рэвалюцыйным годзе. Гэта тлумачыцца тым, што асноўнымі пакупнікамі невялікіх кавалкаў зямлі з’яўляліся сяляне і іншыя саслоўі. Для набывання латыфундый неабходны былі значныя грашовыя сродкі.

Акрамя таго, у вольным абарачэнні знаходзілася нязначная частка памешчыцкіх земляў. Так, на пачатку XX ст. дваране Мінскай губерні прадавалі штогод каля 100 тыс. дзес. Але гэта складала, напрыклад, у 1905 г. толькі 2,1% ад усяго зямельнага фонду вышэйшага саслоўя гэтай губерні.¹

Ханя зямля паступова і становілася бессаслоўнай буржуазнай уласнасцю, аднак і на пачатку XX стагоддзя гаспадарнічала дараформенная, феадальная уласнасць. Асноўнай формай зямельнай уласнасці з’яўлялася саслоўная, атрыманая новымі ўладальнікамі-дваранамі ў спадчыну, па завяшчанню, у якасці дару, узнагароды за службу і г. д. Ааналіз “Спісу землеўладальнікаў Мінскай губерні за 1876 г.” паказвае, што шляхам кунлі дваране набылі з 1861 да 1876 г. не больш чым 450 тыс. дзес., а ў спадчыну і на раздзельнаму акту ім дасталася амаль

¹Падліна: Табліца 1: Матэрыялы по статистике движения землевладения в России. Вып. 20. С. 20-30.

2300 дзес.¹ І хая працэнт продажу ў гэтыя гады перавысіў працэнт куплі зямлі, можна канстатаваць, што на Беларусі на пачатку ХХ ст. феадальнае памешчыцкае землеўладанне ў пэўнай ступені змагло зберагчы свае пазіцыі. А гэта з'яўляецца, хая і ўскосным доказам адной з прычын запаволенага пераходу памешчыкаў да капіталістычнай сістэмы вядзення гаспадаркі.

Скарачэнне дваранскага зямельнага фонду не магло не паўплываць на колькасць і склад дваранства, структуру дваранскага землеўладання. Крыніцамі для вывучэння гэтага пытання з'яўляюцца пазямельныя перапісы, якія праводзіў ЦСК Міністэрства ўнутраных спраў у 1877 і 1905 гадах. Аднак перапісы праводзіліся не па аднародных праграмах, таму перад даследчыкамі ўзнікаюць пэўныя цяжкасці. Справа ў тым, што ў 1877 г. ўлічваліся толькі дваранс-землеўладальнікі, а ў 1905 г. — толькі землеўладанні. Але, калі наўмысна прыняць да ведама, што аднаму землеўладанню адпавядаў адзін землеўладальнік, то ёсць магчымасць правесці параўнальны аналіз. Прыняўшы гэтую ўмоўнасць за аснову, мы акажамся недалёка ад ісціны. Справа ў тым, што, як было адзначана, на Беларусі панавалі буйныя і буйнейшыя латыфунды. Пры гэтым на долю аднаго латыфундыста прыходзілася звычайна некалькі ўладанняў. З другога боку, у выніку драблення дваранскіх сем'яў расла колькасць уладальнікаў аднаго малага ці сярэдняга маёнтка.

З даных табліцы 5 вынікае, што колькасць рост уладанняў быў дасягнуты ў асноўным у выніку павелічэння колькасці дробнапамесных уладальнікаў. Так, у 1905 г. з 2995 новых маёнткаў на долю дробных прыходзілася 2724, альбо 92,2%. Абсалютна вырасла і колькасць сярэдніх і буйных памесцяў. Але адносна 1877 г. іх доля ў 1905 г. зменшылася і складала адпаведна 21,3% і 6,7 %. Буйнейшыя латыфунды ў 1905 г. былі прадстаўлены 8,6% усіх уладанняў, якія сканцэнтравалі 74,6% зямлі. Але колькасць зямлі ў іх за супараўнальныя гады зменшылася на 1045,8 тыс. дзес., у той час калі па другіх катэгорыях яна павялічылася. Гэта абвяргае панаванне ў беларускай гісторыяграфіі тэзіс аб устойлівасці буйнейшага землеўладання. Разам з тым яно і на пачатку ХХ ст. заставалася пануючым. Дробнапамесныя дваране, якія складалі 63,5% памешчыкаў, мелі толькі 3,9% зямлі. У паслярэформенныя гады найбольш трывалымі аказаліся дзве сярэднія групы. Тут якіх-небудзь істотных змен не адбылося.

Такім чынам, аналіз структуры дваранскага землеўладання сведчыць аб значнай маёмаснай дыферэнцыяцыі вышэйшага саслоўя. Калі ж разглядаць склад дробнапамеснага дваранства, то дадзены працэс будзе выглядаць больш рэльефна. Так, у 1877 г. колькасць дваран, меўшых зямлі да 20 дзес., складала 3543, альбо 26,4% усяго памеснага дваранства. Да

¹Список землеладельцев Минской губернии за 1876 год. Мн., 1877. С. 1-185.

1905 г. гэтая група яшчэ больш павялічылася і склала 5461 уладальніка (без членаў сям'і), ці 33,6%. Значыць, адну трэць памеснага дваранства па ўзроўню забяспечанасці зямлёй можна аднесці да бяднейшага сялянства, таму што ў гэтай групе на адно ўладанне ў сярэднім прыходзілася каля 10 дзес.¹

Як адзначалася, у парэформенны час вызначылася тэндэнцыя няўхільнага скарачэння дваранскага землеўладання, але доля памешчыцкай зямельнай уласнасці ў агульным зямельным фондзе Беларусі змянялася вельмі павольна. Асабліва гэта выявілася ў беларускіх паветах Віленскай і ў Мінскай губернях. У прыватнай зямельнай уласнасці дваране панавалі як у час першага пазямельнага перапісу, так і ў 1905 г., хаця тэмпы скарачэння былі амаль у два разы вышэйшыя, чым у агульнай зямельнай уласнасці.

Аднак колькаснае скарачэнне дваранскага землеўладання яшчэ не ў поўнай ступені адлюстроўвае працэс “збяднення” памешчыкаў. Неабходна мець на ўвазе, што рыначная вартасць зямлі ў парэформенны час няўлічвалася. Калі выходзіць з меркавання, што сярэдні кошт адной дзесяціны дваранскай зямлі ў беларускіх губернях ў 1877 г. склаў 12 руб., а ў 1905 г. — 63 руб., то агульная вартасць дваранскага зямельнага фонду ў 1877 г. каштавала каля 100 млн. руб., а ў 1905 г. — 470 млн. руб. Такім чынам, нягледзячы на страту 906 тыс. дзес., дваранства Беларусі павялічыла свой зямельны капітал амаль у 4,7 разы.² Да таго ж курс рубля ў 1905 г. быў значна вышэйшым, чым у 1877 г. Але пры гэтым частка памешчыцкіх земляў была закладзена ў розных банках. Таму для выяўлення вартасці дваранскага зямельнага капіталу неабходна спецыяльнае даследаванне.

Пры аналізе дваранскага землеўладання неабходна ўлічваць суадносіны ворных і няворных земляў. Так, у Мінскай губерні па перапісу 1887 г. доля ворных дваранскіх земляў склала толькі 13,1%. Астатняя зямля знаходзілася пад лесам, лугам, пашай ці была непрыдатна для сельскагаспадарчай вытворчасці. У той жа час на сялянскіх надзельных землях пад ворывам знаходзілася 57,7% земляў. Купчыя сялянскія землі разворваліся да 27,2%. Нізкі пранэнт ворных дваранскіх земляў быў звязаны з наяўнасцю буйнейшых латыфундый, значныя плошчы якіх не ўводзіліся ў сельскагаспадарчую вытворчасць. У дробнапамесных жа дваран доля ворных земляў перавышала 50%³. Такім чынам, панаванне

¹Падлічана: Табліца 5.

²Падлічана: Табліца 1; Матэрыялы па статystыке джвіжэння землеўладання ў Расіі. Вып. 20.

³Падлічана: Статистика Российской империи. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. Вып. XXII. Минская губерния. Спб., 1896. С. XIV, I.

буйнейшых латыфундый не спрыяла развіццю вытворчых сіл у сельскай гаспадарцы, а, звычай, не спрыяла і ўкараненню капіталістычных адносін на вёсцы.

Апаліз структуры і дынамікі дваранскага землеўладання дазваляе паднесці некаторыя вынікі.

Дваранскае землеўладанне на Беларусі, як ў першыя паслярэформенныя гады, так і на пачатку XX ст., зберагло за сабой нераважныя пазіцыі ў сістэме прыватнага землеўладання.

Тэмпы скарачэння памешчыцкага зямельнага фонду ў беларускіх паветах былі значна ніжэйшыя, чым увогуле па Еўрапейскай частцы Расійскай імперыі. Аднак і на Беларусі назіралася тыповая сацыяльна-эканамічная тэндэнцыя. Паступова адбываліся драбленне дваранскай зямельнай уласнасці, значны рост цен на зямлю і ўзмацненне мабілізацыйнага працэсу. У сувязі з гэтым дваранская зямельная ўласнасць набывала якасці тавара, пераўтвараючыся ў бессаслоўную ўласнасць. Павялічылася маёмасная і сацыяльная дыферэнцыяцыя дваранства. На адным полюсе адна трэць вышэйшага саслоўя па сутнасці перайшла ў разрад бяднейшага сялянства, а на другім — адна дзесятая частка памешчыкаў канцэнтравала ў сваіх руках тры чвэрці дваранскіх земляў.

Табліца 1.

Дынаміка дваранскага землеўладання (35 паветаў)¹

Губэрні, паветы	Колькасць зямлі (дзес.)		Змяніненне — Прырост +	Змяніненне — Прырост у %
	1877 г.	1905 г.		
Віленская (4 паветы)	903916	811709	-92207	-10,62
Віцебская (5 паветаў)	644970	551355	-93624	-14,5
Гродзенская (6 паветаў)	860128	655867	-204261	-23,7
Мінская (9 паветаў)	3983722	4041851	+58129	+1,5
Маглёўская (11 паветаў)	1976357	1401828	-574529	-29,1
Разам	8369102	7462610	-906492	-10,8

¹Падлічана: Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. Вып. 5. Спб., 1882. С. 6, 50, 82, 112, 146; Статистика земледелия 1905 г. Спб., Вып. 11. С. 10; Вып. 13. С. 1; Вып. 19. С. 10; Вып. 27. С. 10; Вып. 34. С. 10.

Табліца 2.

Змяненне плошчы дваранскага землеўладання¹

Губерні	Гады					
	1862	1872	1882	1892	1902	1905
Віленская	100	105	101	92	83	81
Віцебская	100	98	88	83	68	66
Гродзенская	100	111	110	102	93	86
Мінская	100	103	103	94	83	83
Магілёўская	100	98	96	83	70	68
Разам	100	103	100	91	79	77

Табліца 3.

Удзельная вага дваран у куплі-продажу²

Гады	Праваўні				Пакушнікі			
	Усе саслоўі		Дваране		Усе саслоўі		Дваране	
	Прада- дзена- зямлі, %	Кшт зямлі, %	Прада- дзена- зямлі, %	Кшт зямлі, %	Купле- на- зямлі, %	Кшт зямлі, %	Купле- на- зямлі, %	Кшт зямлі, %
1863 — 1872	100	100	60,5	59,1	100	100	75,6	74,6
1873 — 1882	100	100	75,6	83,9	100	100	66,7	62,2
1883 — 1892	100	100	77,5	78,1	100	100	48,9	44,1

Табліца 4.

Змяншэнне дваранскага землеўладання па выніках
тарговых здзелак
(% купленай дваранамі зямлі да прададзенай імі)³

Намеры ўладанняў	Гады	
	1896	1905
да 100 дзес.	87,0	65,8
ад 100 дзес. да 500 дзес.	78,1	59,1
ад 500 да 1000 дзес.	62,7	36,9
1000 і звыш дзес.	33,9	32,7
Усяго	46,6	40,6

¹Цыфічына: Матэрыялы па статыстыцы дзвіжэння землеўладання ў Расіі. Вып. 24. С. 66.

²Цыфічына: Матэрыялы па статыстыцы дзвіжэння землеўладання ў Расіі. Вып. 4. Стб. 1901. С. 38-49.

³Цыфічына: Матэрыялы па статыстыцы дзвіжэння землеўладання ў Расіі. Вып. 6. Стб. 1903. С. 18-21, 138-141, 146-149; Вып. 20. Стб., 1911. С. 42-43.

Табліца 5.

**Структура і дынаміка дваранскага землеўладання па 35
беларускім паветам¹**

Групы і павястры ўладанняў	1877 г.			1905 г.			Змяняэнна-прырост+ у дзес.	Змяняэнна-прырост+ сярэдняга памеру ў дзес.
	коль-касць уладанняў	коль-касць зямлі дзес.	сярэдні памер уладанняў, дзес.	коль-касць уладанняў	коль-касць зямлі дзес.	сярэдні памер уладанняў, дзес.		
Дробнапамясныя да 100 дзес.	7610	237218	31	10334	288736	28	+51518	-3
%	51,7	2,8		63,5	3,9			
Сярэдняпамясныя ад 100 да 500 дзес.	3178	785973	247	3462	844305	244	+58332	-3
%	23,8	9,4		21,3	11,3			
Буйныя ад 500 да 1000 дзес.	1037	730489	704	1089	759967	698	+29478	-6
%	7,8	8,7		6,7	10,2			
Буйнішчыя ад 1000 і звыш дзес.	1503	6615422	4401	1398	5569642	3984	-1045780	-417
%	11,3	79,1		8,6	74,6			
Разам	13328	8369102	628	16283	7462610	458	-906492	-170
%	100,0	100,0		100,0	100,0			

Табліца 6.

**Працэнт дваранскіх земляў у агульнай і прыватнай
зямельнай уласнасці²**

Губэрні	у агульнай зямельнай уласнасці			у прыватнай зямельнай уласнасці		
	1877 г.	1905 г.	змяняэнна-прырост	1877 г.	1905 г.	змяняэнна-прырост
<i>Віленская (4 паветы)</i>	48,9	43,9	-5,0	94,3	81,4	-12,9
<i>Віцебская (5 паветаў)</i>	43,9	32,6	-11,3	84,3	61,8	-22,5
<i>Гродзенская (6 пав.)</i>	36,7	25,5	-11,2	88,0	69,1	-18,9
<i>Мінская</i>	56,4	50,5	-5,9	93,1	77,5	-15,6
<i>Магілёўская</i>	51,1	32,9	-18,2	89,6	59,2	-30,4
<i>Разам</i>	47,4	37,1	-10,3	89,7	69,8	-19,9

¹Падлічана: Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. Вып. 5; Статистика землевладения 1905 г. Вып. 11, 13, 19, 27, 34.

²Падлічана: Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. Вып. 5; Статистика землевладения 1905 г. Вып. 11, 13, 19, 27, 34.